УДК 373.2.(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-3-42>**Лариса КОСТЕНКО,***orcid.org/0000-0003-2930-7404*

кандидат педагогічних наук,

начальник

Управління освіти Міської ради міста Кропивницького

(Кропивницький, Україна) *shkoda44@ukr.net***СТРУКТУРА ЗМІСТУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У 1991–2014 РР.**

Сьогодні позашкільна освіта стає дедалі більш актуальною та пов'язаною з необхідністю розбудови української школи відповідно до сучасних вимог. Вирішенню цих завдань сприяє як впровадження нових освітніх технологій, так і звернення до історичної педагогічної традиції позашкільної освіти. Мета статті – на основі аналізу науково-педагогічних джерел визначити структуру змісту позашкільної освіти, вимоги до його формування, охарактеризувати напрями, які включає зміст позашкільної освіти в означений період.

У публікації визначено, що зміст позашкільної освіти 1991–2014 рр. спрямовувався на розвиток творчих здібностей дитини у науково-технічному, художньо-естетичному, еколого-натуралістичному, фізкультурно-спортивному, туристично-краєзнавчому, бібліотечно-бібліографічному, гуманітарному напрямках. Автор виділяє систему наукових вимог до формування змісту позашкільної освіти: цілеспрямованість, гуманістичну спрямованість, науковість, полікультурність, світський характер, інтегративність, всебічний розвиток особистості, відповідність основних компонентів позашкільної освіти структурі компетентностей особистості, послідовність, відповідність змісту позашкільної освіти віковим можливостям і рівню підготовки учнів, доступність змісту позашкільної освіти.

Наголошено на тому, що із 2000 р. мета позашкільної освіти включає розвиток креативної особистості в позашкільних закладах. Визначено основні завдання: формування креативної особистості, конкурентно-спроможної в майбутньому, здатної до гідної змістової, соціально й особистісно орієнтованої трудової діяльності, що відповідає реальним можливостям; виховання підприємливості, ініціативи, господарської відповідальності, дисциплінованості, організованості, вміння включатися у суспільно-виробничі відносини; культивування кращих морально-вольових рис української ментальності – працелюбності, самостійності, індивідуальної свободи, тактовності, справедливості, милосердя, доброти тощо.

Ключові слова: позашкільна освіта, зміст позашкільної освіти, вимоги до змісту позашкільної освіти, напрями здійснення позашкільної освіти, мета позашкільної освіти.

Larysa KOSTENKO,*orcid.org/0000-0003-2930-7404*

Candidate of Pedagogical Sciences,

Head

Education Department of the City Council of Kropyvnytskyi

(Kropyvnytskyi, Ukraine) *shkoda44@ukr.net***THE STRUCTURE OF THE CONTENT OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION
IN UKRAINE IN 1991–2014**

Nowadays out-of-school education is becoming increasingly important and is connected with the necessity to develop Ukrainian school in accordance with modern requirements. The solution of these problems is facilitated both by the introduction of new educational technologies and by the appeal to the historical pedagogical tradition of out-of-school education. The purpose of the article is on the background of analysis of scientific and pedagogical sources to determine the content structure of out-of-school education, the requirements for its formation, to characterize the areas that included the content of out-of-school education in the mentioned period.

The publication states that the content of out-of-school education in 1991–2014 was aimed at the development of a child's creativity in the following areas: science and technology, arts and aesthetics, ecology and natural studies, physical culture and sports, tourism and regional studies, library and bibliography, humanitarian sciences. The author identifies a system of scientific requirements for the formation of the content of out-of-school education: purposefulness, humanistic orientation, scientific, multicultural and secular character; integrability, comprehensive development of the personality, correspondence of basic components of out-of-school education to the structure of personal competencies, consistency, correspondence of out-of-school education to the age of the pupils and their level of training, availability of out-of-school education content.

It is emphasized that since 2000 the purpose of out-of-school education includes the development of creative personality

in out-of-school institutions. According to the purpose, the main tasks are defined: the formation of a creative personality, competitive in future, capable of a worthy meaningful, socially and personally oriented work, which corresponds to his/her real abilities; nurturing of entrepreneurship, initiative, economic responsibility, discipline, organization, the ability to join social and production relations; cultivating the best moral and determined traits of Ukrainian mentality – diligence, independence, individual freedom, tact, justice (fairness), mercy, kindness, etc.

Key words: *out-of-school education, content of out-of-school education, requirements to the content of out-of-school education, areas of out-of-school education, purpose of out-of-school education.*

Постановка проблеми. Істотні соціальні, економічні, політичні зміни, що відбулися в Україні, інтеграція до європейського і світового освітнього простору зумовили трансформацію позашкільної роботи в позашкільну освіту та правове закріплення її нового статусу як складової частини системи освіти.

Позашкільна освіта сьогодні є не тільки педагогічною, а й державною проблемою, зокрема органів місцевого самоврядування за умов децентралізації влади. Позашкільна освіта надає можливість учням розкрити свої здібності, таланти, працювати творчо, активно, самостійно. У позашкільних закладах діти долучаються до інтелектуальної, творчої, трудової, естетичної, спортивної та інших видів діяльності, яка вимагає розробки наукового, ґрунтового, історично вивіреного організаційно-педагогічного забезпечення їх функціонування. Сьогодні позашкільна освіта стає дедалі більш актуальною та пов'язаною з необхідністю розбудови української школи відповідно до сучасних вимог. Вирішенню цих завдань, безумовно, сприяє як впровадження нових освітніх технологій, так і звернення до історичної педагогічної традиції позашкільної освіти.

Мета статті – на основі аналізу науково-педагогічних джерел визначити структуру змісту позашкільної освіти, вимоги до його формування, охарактеризувати напрями, які включав зміст позашкільної освіти в означений період.

Для досягнення поставленої мети використували такі *методи* наукового дослідження, як: аналіз, зіставлення, узагальнення для вивчення наукової літератури з окресленої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Зміст освіти є категорією історичною та постійно змінюється. На кожному етапі розвитку суспільства відбувається приведення змісту позашкільної освіти у відповідність до соціальних, економічних і політичних умов.

У роки незалежності України позашкільна освіта стала особливо популярною, в державі почала формуватися і втілюватися в життя власна політика в галузі позашкільної освіти, спрямована на досягнення сучасного світового рівня, відродження самобутнього національного характеру.

Стан позашкільної освіти визначався двома взаємозв'язаними чинниками: перехідним періодом, у якому перебувало українське суспільство, і системною кризою, що охопила його. І якщо перший чинник спонукав до створення нових форм, методів, то другий, насамперед фінансова скрута, гальмував впровадження нововведень у царині позашкільної освіти.

У системі позашкільної освіти України у 1991–2014 рр. визначення і формування її змісту стало найбільш важливим і складним питанням. У змісті позашкільної освіти цього періоду враховувався досвід попереднього періоду та визначалися умови організації діяльності позашкільних закладів. Серед цих умов ми вирізняємо: добровільність, доступність, диференційованість і варіативність, гнучкість, динамічність, мобільність, систематичність тощо. Окрім того, зміст позашкільної освіти враховував уподобання, потреби та інтереси учнів, визначався замовленням батьків, що відрізняло позашкільну освіту від основної та професійної.

Зміст позашкільної освіти визначався на засадах загальнолюдських і національних цінностей, науковості та систематичності знань, їх значущості для соціального становлення людини, гуманізації та демократизації освіти, взаємоповаги між націями та народами, світського характеру освіти; індивідуалізації та диференціації позашкільної освіти, її профілізації, запровадження нових педагогічних методик і технологій навчання, виховання, розвитку та соціалізації особистості у вільний час у позашкільних закладах та інших соціальних інституціях (Книга, 2006).

Аналіз наукових джерел і нормативно-правової бази позашкільної освіти (Верещак, 2006; Закон, 2001; Книга, 2006; Останіна, 2012; Положення, 2001; Програма, 2002; Пустовіт, 2000) дозволяє виділити систему наукових вимог до формування змісту позашкільної освіти у 1991–2014 рр.

1. Цілеспрямованість. Провідна роль у визначенні змісту позашкільної освіти належить меті та завданням, зокрема тим, які ставить суспільство перед освітою. Мета позашкільної освіти спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їхніх інтересів, духовних запитів і потреб у

професійному визначенні; у збагаченні та поглибленні набутих знань у позаурочний час згідно з інтересами особистості.

З 2000 р. мета позашкільної освіти включає розвиток креативної особистості в позашкільних закладах. Відповідно до мети визначено основні завдання: формування креативної особистості, конкурентно-спроможної в майбутньому, здатної до гідної змістової, соціально й особистісно орієнтованої трудової діяльності, що відповідає реальним можливостям; виховання підприємливості, ініціативи, господарської відповідальності, дисциплінованості, організованості, вміння включатися у суспільно-виробничі відносини; культивування кращих морально-вольових рис української ментальності – працелюбності, самостійності, індивідуальної свободи, тактовності, справедливості, милосердя, доброти тощо.

2. Гуманістична спрямованість. Вона сприяє відповідності змісту позашкільної освіти потребам і можливостям особистості; пріоритету загальнолюдських цінностей здоров'я людини, її вільному розвитку.

3. Науковість. Передбачає включення до змісту позашкільної освіти лише тих фактів і теоретичних положень, які є сталими у науці; чіткість висновків із питань розвитку природи та суспільства.

4. Полікультурність. Полягає у поєднанні у позашкільній освіті гуманітарної, природничо-математичної освіти та трудової підготовки, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, забезпеченні органічного зв'язку з національною історією, культурою, традиціями.

5. Світський характер. Зміст позашкільної освіти передбачає можливість розкриття перед учнями реальності об'єктивного світу, його суперечливості. Досягнувши повноліття і ставши дорослим, вихованець сам може зробити власний світоглядний вибір.

6. Інтегративність. Вона означає орієнтацію позашкільної освіти на інтегральні курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу.

7. Всебічний розвиток особистості. Передбачає поєднання у позашкільній освіті забезпечення емоційного, фізичного та інтелектуального розвитку особистості.

9. Відповідність основних компонентів позашкільної освіти структурі компетентностей особистості. Ці компоненти представлені у вигляді пізнавальної, практичної, творчої та соціальної компетентності.

10. Послідовність. Кожне нове завдання спирається на попереднє і впливає з нього.

11. Відповідність змісту позашкільної освіти віковим можливостям і рівню підготовки учнів.

12. Доступність змісту позашкільної освіти. Визначається структурою навчальних планів і програм, способом викладу наукових знань у навчальних книгах.

Зміст позашкільної освіти базувався на інформаційно-комунікаційних та інтерактивних навчально-виховних технологіях і включав такі основні напрями: художньо-естетичний, науково-технічний, бібліотечно-бібліографічний, еколого-натуралістичний, туристсько-краєзнавчий, гуманітарний, фізкультурно-спортивний, які мали свою специфіку.

Художньо-естетичний напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, представлені спеціалізованими профілями навчання: хореографічним; музичним; театральним; художнім.

Навчаючись за цим напрямом, учні (вихованці, слухачі) мали вивчати основні види мистецтва, зв'язок між ними, їхню специфіку, жанри, форми. Значна увага приділялася формуванню понять музичної грамоти, відповідної термінології, категорій естетики, вивченню творів української та світової класики тощо.

Необхідним у цьому напрямі постає розвиток у учнів художніх, творчих здібностей, виконавської й акторської майстерності, системного, просторового і логічного мислення, уяви, фантазії. Крім цього, увагу необхідно було приділяти збагаченню в учнів досвіду практичної мистецької діяльності, формуванню спеціальних художніх умінь, навичок спілкування з питань мистецтва.

Важливим стає забезпечення емоційного, фізичного та інтелектуального розвитку особистості. У позашкільних закладах значна увага зверталась на формування кращих особистісних рис, таких як: відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо. Також зверталась увага на формування системи естетичних цінностей, зокрема ціннісного ставлення до себе та інших, традицій українського народу, вміння працювати в колективі.

Особлива увага у змісті освіти художньо-естетичного напрямку приділялася розвитку художньо-творчого потенціалу особистості; вихованню здатності до художньої самореалізації, потреби в мистецькій самоосвіті. Також важливим стає розвиток здатності до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України.

З 2003 р. координацію навчально-виховної, інформаційно-методичної та організаційно-масової діяльності обласних, районних, міських цен-

трів художньо-естетичної та технічної творчості учнівської молоді та проведення всеукраїнських очно-заочних масових заходів здійснює Український державний центр позашкільною освітою (Останіна, 2012).

У змісті позашкільної освіти науково-технічного напрямку учні (вихованці, слухачі) в позашкільних закладах повинні були отримувати знання з початкового технічного моделювання, конструювання, електротехніки, технічного дизайну, авіамоделювання, автомоделювання, ракетомоделювання, судномоделювання, картингу, радіоелектроніки, приладобудування, технологій конструювання, винахідництва, комп'ютерної техніки, інформаційних технологій та інших напрямів техніки. Увагу необхідно було приділяти ознайомленню учнів зі світом сучасної техніки, технологічними процесами, формуванню знань технічної термінології, графічної грамотності, технічного моделювання і конструювання. Водночас особливе значення необхідно було надавати набуттю учнями знань морально-психологічних якостей, способів організації змістовного дозвілля.

Необхідно було практично вводити дітей у світ техніки, залучати їх до створення моделей машин, механізмів, іграшок, закріплювати на практиці їхні знання про технологічну діяльність. Значна увага мала приділятися графічній підготовці, набуттю та формуванню вмінь і навичок роботи з різними матеріалами та інструментами, способами поводження з різноманітними засобами праці, досвіду застосовувати отримані знання на практиці, засвоєнню основних прийомів використання технологій у машинобудуванні. Важливим також стає розвиток в учнів уміння змістовно організовувати дозвілля засобами науково-технічної творчості.

У процесі занять із цього напрямку необхідним стає проведення дослідів і вирішення творчих завдань, що сприятиме розширенню наукового світогляду учнів. Особлива увага приділяється формуванню стійкого інтересу до науково-технічної творчості, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні.

Науково-технічний напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, представлені такими профілями навчання, як: початково-технічний; спортивно-технічний; предметно-технічний; інформаційно-технічний; художньо-технічний; виробничо-технічний.

У тісному зв'язку з науково-технічним напрямом був бібліотечно-бібліографічний, спрямований на поглиблення пізнавальних інтересів учнів і слухачів, підвищення їхньої інформаційної куль-

тури; набуття навичок і вмінь орієнтуватися у зростаючому потоці інформації.

Наступним важливим напрямом позашкільної освіти 1991–2014 рр. є еколого-натуралістичний. Зміст позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку спрямовувався на оволодіння учнями системи знань з основ природничих наук, зокрема екологічних, біологічних, сільськогосподарських, лісогосподарських, медичних, хімічних. Необхідним постає формування в учнів поняття про цілісну картину світу, закономірності організації життя на Землі, самоорганізацію та саморозвиток природи. Також важливим стає набуття учнями знань морально-психологічних якостей, способів організації змістовного дозвілля.

Зміст еколого-натуралістичного напрямку позашкільної освіти мав забезпечувати формування екологічних вмінь і навичок. Серед них розв'язання екологічних проблем, раціональне природокористування, природоохоронна діяльність. Значна увага має приділятися розвитку вміння змістовно організовувати дозвілля засобами природознавства.

Водночас у процесі реалізації еколого-натуралістичного напрямку необхідним стає формування стійкого інтересу до екологічної освіти, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні.

Зміст еколого-натуралістичного напрямку позашкільної освіти забезпечував розвиток екологічної та трудової культури, досягнення високого рівня освіченості та вихованості. Виняткове значення приділялося емоційному, фізичному та інтелектуальному розвитку особистості, формуванню її кращих рис (відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо), ціннісного ставлення до себе та інших, до традицій українського народу, навколишнього середовища, вміння працювати в колективі. Також важливим постає розвиток здатності учнів до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України.

Обов'язковою складовою частиною змісту позашкільної освіти еколого-натуралістичного спрямування стає оволодіння учнями пізнавальними методами, набуття практичних навичок, розвиток емоційно-спостережливих рис, забезпечення умов самореалізації та самовираження.

Еколого-натуралістичний напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, представлені такими профілями навчання, як: екологічний; біологічний; сільськогосподарський; лісогосподарський; медичний; хімічний.

Організаційно-методичним осередком цієї роботи стає Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді, який утверджується як потужний позашкільний мегаполіс європейського масштабу (Верещак, 2006).

Важливим напрямом позашкільної освіти 1991–2014 рр. є туристсько-краєзнавчий, основною метою якого було набуття особистістю компетентностей у процесі туризму, краєзнавства і спорту. Зміст туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти спрямовувався на оволодіння поняттями, знаннями із краєзнавства, географії, археології, геології, етнології, народознавства тощо. Значна увага приділялася ознайомленню дітей із природними та культурними особливостями свого рідного краю, держави, світу. Необхідним стає оволодіння дітьми знаннями з історії рідного краю, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів. Також важливим постає набуття знань морально-психологічних якостей, способів організації змістовного дозвілля.

Зміст освіти туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти забезпечував формування краєзнавчих умінь і навичок, свідому діяльну участь у краєзнавчій роботі, збереженні та відродженні народних традицій, звичаїв, обрядів, прилучає до здорового способу життя. Також необхідним постає розвиток вмінь змістовно організовувати дозвілля засобами туризму і краєзнавства.

Змістом туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти забезпечувався розвиток трудової культури, досягнення високого рівня освіченості та вихованості. Важливим був емоційний, фізичний та інтелектуальний розвиток. Значну увагу звертали на формування кращих особистісних рис (відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо), ціннісного ставлення до себе та інших, історико-культурної спадщини та навколишнього середовища, вміння працювати в колективі. Особлива увага у процесі опанування туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти приділялася розвитку здатності до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України.

Гуртківці активно включалися у ведення спостережень за природними явищами, топографічних, геологічних, геоморфологічних, ґрунтових знімачів, археологічних розвідок, архівних і статистичних досліджень, збору й обробки зразків місцевих мінеральних ресурсів, операції «Чисте джерело», екологічних десантів із очищення лісо-

вих ділянок від бруду, залишеного після збору березового соку. Проведення розвідки та досліджень місцевих озер, річок, кар'єрів, джерел. Результати досліджень узагальнювалися в наукових нотатках, звітах, схемах, топографічних картах, висвітлювалися в газетних публікаціях. Підсумком діяльності гуртків було проведення близьких та далеких походів, під час яких гуртківці закріплюють одержані на заняттях різнопланові туристичні практичні вміння та навички, ще глибше пізнають історію, традиції, побут, культуру, красу рідної Батьківщини та краю; в них формувалися почуття колективізму, виховуються вольові якості: сміливість, спритність, витримка, витривалість, самостійність. Туристичним екскурсіям, як і походам, передувала велика організаційно-підготовча робота, яка включала розподіл обов'язків між екскурсантами чи туристами, розробку пакету завдань, які мали виконати гуртківці, проектування діяльності кожного гуртківця, конкретизацію технологій обробки, систематизацію й узагальнення зібраних матеріалів, вивчення правил техніки безпеки в туристичному поході; виготовлення атрибутики та символіки туристичних походів.

Туристсько-краєзнавчий напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, представлені такими профілями навчання, як: краєзнавчий, туристський та спортивний.

Із 2000 р. серед позашкільних закладів зростає мережа закладів туристсько-краєзнавчого профілю. Український державний центр туризму і краєзнавства, а також обласні центри виступають координаторами спортивно-туристської, краєзнавчої і, починаючи з 2007 р. – патріотичної роботи.

Тісно пов'язаний із туристсько-краєзнавчим фізкультурно-спортивний напрям, який забезпечує розвиток фізичних здібностей учнів і слухачів, необхідні умови для повноцінного оздоровлення, загартування, змістовного відпочинку і дозвілля, занять фізичною культурою і спортом; набуття навичок здорового способу життя, зміцнення особистого здоров'я і формування гігієнічної культури особистості; підготовку до активної професійної та громадської діяльності.

Важливим напрямом позашкільної освіти є гуманітарний. Зміст гуманітарного напрямку позашкільної освіти забезпечував розвиток умінь і навичок громадської роботи й активності. Важливо було навчити дітей реалізовувати і захищати свої права, орієнтуватися в соціальних відносинах, оцінках суспільних явищ і процесів, установлювати зв'язки між подіями та явищами,

формулювати, висловлювати та доводити власну думку, позицію, проводити дискусії, мати і вміти застосовувати філологічні знання та навички в різних видах мовної діяльності. Значна увага приділялася розвитку вміння змістовно організовувати дозвілля; формуванню стійкого інтересу до соціально-гуманітарних наук, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні.

Зміст гуманітарного напрямку позашкільної освіти забезпечував також розвиток правової культури, досягнення високого рівня освіченості та вихованості. Особливу увагу звертали на емоційний, фізичний та інтелектуальний розвиток учнів, формування їхніх кращих особистісних рис (відповідальності, чесності, працелюбства, самостійності тощо), ціннісного ставлення до себе та інших, вміння працювати в колективі. Також важливим був розвиток здатності та прагнення до професійного самовизначення, творчого ста-

новлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України.

Гуманітарний напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, представлені відповідними профілями навчання, як: суспільний, філологічний і соціальний.

Висновки. Отже, зміст позашкільної освіти 1991–2014 рр. спрямовувався на розвиток творчих здібностей дитини у науково-технічному, художньо-естетичному, еколого-натуралістичному, фізкультурно-спортивному, туристично-краєзнавчому, бібліотечно-бібліографічному, гуманітарному напрямках. Зміст такої діяльності ґрунтувався насамперед на особистісних інтересах і потребах дитини.

Перспективи подальших наукових розвідок спрямовуватимуться на обґрунтування комплексу організаційних форм і методів позашкільної освіти означеного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верещак О. Позашкільна діяльність як педагогічна система та соціокультурне середовище. *Рідна школа*. 2006. № 12. С. 32–34.
2. Закон України «Про позашкільну освіту» (2020). *Освіта України : нормативно-правові документи*, 2001. С. 229–251.
3. Книга керівника позашкільного навчального закладу : довідково-методичне видання. Харків : Торсінг плюс, 2006. 608 с.
4. Останіна Н. Особливості організації клубної роботи з учнівською молоддю на початку ХХ ст. *Шлях освіти*. 2012. № 3. С. 40–45.
5. Положення про позашкільний навчальний заклад (2021). *Освіта України : нормативно-правові документи*, 2001. С. 252–263.
6. Програма розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 роки. Київ, 2002.
7. Пустовіт Г. Деякі аспекти методології позашкільної освіти. *Шлях освіти*. 2000. № 2. С. 11–15.

REFERENCES

1. Vereshchak O. Pozashkilna diialnist yak pedahohichna systema ta sotsiokulturne seredovyshe. [Out-of-school activities as a pedagogical system and socio-cultural environment]. *Ridna shkola*. 2006. № 12. S. 32–34 [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy “Pro pozashkilnu osvitu” (2020). [Law of Ukraine “On Out-of-school Education”]. *Osvita Ukrainy: normatyvnopravovi dokumenty*, 2001. S. 229–251 [in Ukrainian].
3. Knyha kerivnyka pozashkilnoho navchalnoho zakladu [The book of the head of an out-of-school educational institution]: dovid.-metod. vyd. Kharkiv: Torsinh plus, 2006. 608 s. [in Ukrainian].
4. Ostanina N. Osoblyvosti orhanizatsii klubnoi roboty z uchnivskoiu moloddiu na pochatku XX st. [Features of the organization of club work with students in the early twentieth century]. *Shliakh osvity*. 2012. № 3. S. 40–45 [in Ukrainian].
5. Polozhennia pro pozashkilnyi navchalnyi zaklad (2021). [Regulations on an out-of-school educational institution]. *Osvita Ukrainy: normatyvno-pravovi dokumenty*, 2001. S. 252–263 [in Ukrainian].
6. Prohrama rozvytku pozashkilnykh navchalnykh zakladiv na 2002–2008 roky. [Program for the development of out-of-school educational institutions for 2002–2008]. K., 2002 [in Ukrainian].
7. Pustovit H. Deiaki aspekty metodolohii pozashkilnoi osvity. [Some aspects of out-of-school education methodology]. *Shliakh osvity*. 2000. № 2. S. 11–15 [in Ukrainian].